

Mirties bausmė už prekybą JAV doleriais: garsiosios sovietmečio valiutininkų bylos Lietuvoje

Giedrė Lastauskienė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
Viešosios teisės katedros docentė
socialinių mokslų daktarė
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius, Lietuva
Tel.: (+370 5) 236 6175
El. paštas giedre.lastauskiene@tf.vu.lt

Death Penalty for Trading in US Dollars: The Famous Foreign Currency Dealer Cases in Soviet Lithuania

Giedrė Lastauskienė

(Vilnius University (Lithuania))

In the Soviet Union in the 1960s, criminal cases were brought against individuals who speculated (traded with the aim of making a profit) in foreign currency and valuables. There were two criminal trials that were widely publicised in Soviet Lithuania in 1962 – the Vilnius and Kaunas foreign currency dealer cases. The proceedings were also notable in that some of the defendants were sentenced to execution by firing squad. The Vilnius and Kaunas foreign currency dealer cases were examined in accordance with the 1957–1961 Soviet Criminal Law reform.

Reformed criminal laws were in force in the Soviet Union. They prohibited the imposition of stricter penalties for actions committed in previous periods. However, in the case of the Vilnius foreign currency dealers, the death penalty was imposed for acts of trading in foreign currency and valuables that the defendants had carried out before the punishment of death penalty was introduced for this crime. The execution by fusillading some of the individuals convicted in the Vilnius foreign currency dealer case may have been decided by the fact that, at the initiative of the Soviet Security, a resolution of the Presidium of the Supreme Soviet of the Soviet Union which had been adopted even before the trial was submitted to the case, listing the names of persons against whom it was permitted to retroactively apply the criminal law providing for the death penalty.

The case files provide no grounds to claim that the defendants' Jewish identity was the basis for initiating the speculation cases or for the sentences that were given. However, the defendants themselves tended to emphasise that they were Jewish in their attempts to explain the reasons for their involvement in trading in valuables and their possession of the material resources for these activities.

Keywords: Anti-Semitism, Soviet Criminal Law, currency speculation, death penalty.

Straipsnis parengtas įgyvendinant projektą „Procesas, istorija, kalbos režimai: 1962 m. parodomųjų Kauno ir Vilniaus nacių talkininkų teismų kilmės ir poveikio rekonstrukcija ir interpretacija“, finansuojamą Lietuvos mokslo tarybos (projektas Nr. S-MIP-23-60).

Received: 20/08/2025. **Accepted:** 22/10/2025

Copyright © 2025 Giedrė Lastauskienė. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Mirties bausmė už prekybą JAV doleriais: garsiosios sovietmečio valiutininkų bylos Lietuvoje

Giedrė Lastauskienė

(Vilniaus universitetas (Lietuva))

Praėjusio šimtmečio septintajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje buvo keliamos baudžiamosios bylos asmenims, spekuliuojantiems (prekiavusiems, turint tikslą pasipelninti) valiuta ir valiutinėmis vertybėmis. Sovietų okupuotoje Lietuvoje 1962 m. vyko du visuomenei plačiai nušviesti baudžiamieji procesai – Vilniaus ir Kauno valiutininkų bylos. Procesai išsiskyrė ir tuo, kad dalis teisiųjų už prekybą užsienio valiuta ir carinėmis auksinėmis monetomis ar brangiaisiais metalais nuteisti mirties bausme sušaudant. Vilniaus ir Kauno valiutininkų bylos buvo nagrinėtos po 1957–1961 m. sovietinės baudžiamosios teisės reformos.

1962 m. Sovietų Sąjungoje galiojo reformuoti baudžiamieji įstatymai, draudę taikyti sugriežtintą sankciją veiksams, kurie buvo atlikti ankstesniais laikotarpiais. Tačiau Vilniaus valiutininkų byloje mirties bausmė asmenims buvo pritaikyta už prekybos valiuta ir valiutinėmis vertybėmis veiksmus, kuriuos jie atliko dar iki mirties bausmės už tokį nusikaltimo įvedimo. Dalies Vilniaus valiutininkų byloje teistų asmenų sušaudymą galėjo lemti aplinkybė, kad sovietinio saugumo iniciatyva į bylą buvo pateiktas dar iki teismo nagrinėjimo priimtas TSRS AT Prezidiumo nutarimas su išvardytomis pavaldėmis asmenų, kuriems leista retroaktyviai taikyti mirties bausmę numatantį baudžiamąjį įstatymą.

Nėra pagrindo teigti, kad teisiųjų žydų tautybė buvo pagrindas pradėti valiutininkų bylas ar priimti būtent tokius nuosprendžius. Patys teisiai buvo linkę priminti savo žydų tautybę, siekdami paaiškinti įsitraukimo į prekybą valiutinėmis vertybėmis priežastis ir tokios veiklos materialinių išteklių turėjimą.

Pagrindiniai žodžiai: antisemitizmas, sovietinė baudžiamoji teisė, spekuliantų valiuta bylos, mirties bausmė.

Įvadas

1961 m. liepą Maskvoje už spekuliaciją valiuta ir valiutinėmis vertybėmis įvykdyta mirties bausmė trims valiutos karaliais tituluotiems vyrams – Janui Rokotovui, Vladislavui Faibišenko ir Dmitrijui Jakovlevui. Sulaikius šiuos asmenis, pas juos rasta dvylika kilogramų auksinių monetų ir kitokių aukso gaminių, milžiniški kiekiai užsienio valiutos (Sovietų Sąjungos visuomenėje informacija apie turtą, kuriuo disponavo šie asmenys, sukėlė sprogimą – nes daugybė žmonių per savo gyvenimą apskritai nebuvo net matę kitokios valiutos, be sovietinių rublių). Būtent šių trijų asmenų baudžiamoji byla buvo pavadinta valiutininkų byla, ir tas pavadinimas tapo bendrine sąvoka, taikoma ir kitoms panašioms byloms, paskui pradėtoms visoje Sovietų Sąjungoje, apibūdinti. „Valiutos karalių“ byla įdomi įvairiais aspektais. Po mirties nuosprendžio teisiamesiems buvo sudotas smūgis iki tol puikiai veikusiai Maskvos, o ir visos Sovietų Sąjungos, spekuliantų valiuta rinkai. Bent du iš trijų valiutininkų rinkai vadovavusių asmenų buvo sovietinių specialiųjų tarnybų, atsakingų už ekonominius nusikaltimus, informatoriai, nevengę tarnyboms įduoti smulkius spekuliantus, net ir tuos, kurie dirbo jiems, bei mokėję kyšius šių tarnybų vadovams, taip užsitikrindami savo neliečiamumą. Ši byla įdomi ir teisės mokslui, ypač (bet ne tik) tiriančiam sovietinę baudžiamąją teisę. Joje buvo suformuotas precedentas, leidęs mirties bausme sušaudyti dešimtis spekuliacija valiuta apkaltintų žmonių, nors pagal tuo metu galiojusius sovietinius baudžiamuosius įstatymus skirti mirties bausmės jiems nebuvo galima (baudžiamųjų įstatymų turinys atskleistas toliau). Ši byla iliustruoja, kaip septintajame dešimtmetyje (jau po Stalino mirties) veikė sovietinė teisinė sistema ir kas nustatė teisingumo sistemos dalyvių, o ypač – teisėjų, laisvės ribas.

Maskvos „valiutos karalių“ byla reikšminga ir tuometinės Lietuvos kontekste, nes septintojo dešimtmečio pradžioje čia taip pat matome valiutininkų bylų pavyzdžių. Lietuvoje sovietmečiu nagrinėtas valiutininkų bylas tyrė daugiausia istorikai, o jų darbuose įžvelgiamas antisemitinis šių bylų pobūdis, daugiausia dėl aplinkybių, kad dauguma teisiųjų už spekuliaciją valiuta buvo žydai ir dėl teisinius procesus lydėjusių visuomenės informavimo ir propagandos proceso ypatybių. Teisininkai

iki šiol lietuviškosiomis valiutininkų bylomis nesidomėjo, todėl šių bylų analizė laikytina svarbia ir leidžiančia patikrinti tam tikras istorikų padarytas išvadas, vertinant jas pagal baudžiamųjų bylų duomenis ir iš teisės pozicijų.

Žydų tautybė Lietuvos kontekste dažnai pirmiausia sukuria asociacijas su masiniu žydų naikiniu nacinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu – ir dėl nesuvokiamo šių įvykių brutalumo, ir todėl, kad šiuose procesuose veikė lietuviai, kolaboravę su naciais ir vykdę jų nurodymus žudyti žydus. Šiuo, žydų holokausto Antrojo pasaulinio karo metu klausimu, daug parašyta ir pasakyta – tiek Lietuvoje, tiek ir pasaulyje (tiesa, ne visada akcentuojant, kad žydų genocidas prasidėjo ne Sovietų Sąjungos vakarinėse teritorijose, o Sovietų Sąjungos okupuotose nepriklausomų valstybių teritorijose, ir toks požiūris sukuria kitokį vertinimo kampą). Ko gero, sąlyginai mažiau tirtas žydų gyvenimas, Lietuvą užėmus kitam okupantui – Sovietų Sąjungai (tiek pirmosios, tiek antrosios sovietų okupacijos metu)¹. Žydų padėties sovietų okupuotoje Lietuvoje vertinimas dažnai išreiškiamas klišėmis (stereotipais), kaip antai, kad didžioji dauguma žydų simpatizavo sovietiniams okupantams ir buvo linkusi juos remti arba kad po Antrojo pasaulinio karo sovietams, skirtingai negu Vakarų pasauliui, nuoširdžiai rūpėjo įgyvendinti teisingumą su naciais bendradarbiavusių ir žydus žudžiusių lietuvių atžvilgiu, arba, priešingai, kad žydai Sovietų Sąjungoje buvo be jokio pagrindo persekiojami, kaltinant juos Sovietų Sąjungai nedraugiška ar net nusikalstama veikla, kaip kad vadinamojoje Gydytojų byloje Maskvoje ar vadinamosiose valiutininkų bylose. Jei R. Hilbergo knygos, skirtos žydų tragedijai 1941–1943 m., pavadinimą „Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai“ interpretuosime Antrojo pasaulinio karo kontekste, niekam nekils abejonų, su kuria sąvoka viešajame diskurse sieti žydai – iš esmės su aukų ir fragmentiškai (aptariant kitų žydų, nepakliuvusių į genocido pragarą) – su stebėtojų². Tačiau šias tris sąvokas įtraukus į sovietų okupacijos laikotarpį Lietuvoje, asociacijos gali būti įvairesnės, ir apie tai kartais vis dar vengiama kalbėti.

Šiuo straipsniu tęsiamas tyrimas apie 1962 m. įvykusius ir itin garsiai sovietinėje Lietuvoje nušviestus baudžiamuosius procesus, kuriuose teisti lietuviškų policijos batalionų nariai, 1941–1943 metais kolaboravę su naciais Lietuvoje, taip pat ir žudant žydus³. Faktiškai tuo pačiu metu visoje Sovietų Sąjungoje nagrinėtos valiutininkų bylos, jos nagrinėtos po minėto trijų Maskvos „valiutos karalių“ baudžiamojo proceso, kuriose teisti asmenys, spekuliję valiuta ir valiutinėmis vertybėmis ir tarp kurių buvo daug žydų. Istorikas J. Stončius savo monografijoje, skirtoje antisemitizmui Lietuvoje 1944–1990 metais nagrinėti, vieno iš skyrių pavadinimą formuluoja klausiamuoju sakiniu: „Valiutininkų byla“ (1961–1963 m.): latentinio antisemitizmo atvejis?“ Autoriaus požiūriu, yra pagrindo teigti, kad į klausimą turėtų būti atsakoma teigiamai⁴.

¹ Šiuo aspektu reikšmingomis laikytinos T. Snyderio suformuluotos prielaidos sieti sėkmingo nacių tikslų įgyvendinimo rezultatus karo pradžioje, kai, mokslininko žodžiais, naciams „buvo galima daryti ką panorėjus“, su faktu, kad pirminės sovietinės okupacijos metu, taip pat ir Lietuvoje, buvo sugriauti nepriklausomų valstybių pamatai, kuo naciai sėkmingai pasinaudojo. Pasak mokslininko, „galutinis sprendimas įgavo formą būtent dvigubos okupacijos zonoje, kurią prieš ateinant vokiečiams valdė sovietų valdžia, kur sovietai suardė tarpukario valstybes, o paskui vokiečiai naikino sovietų institucijas“ (SNYDER, Timothy (2019). *Juodžemis: Holokaustas kaip istorija ir perspėjimas*. Vilnius: Jotema, p. 114). Tačiau klausimas, kokias sąlygas sovietiniam režimui sugrįžti į Lietuvą ir kitas nepriklausomas valstybes sukūrė pirminės okupacijos ir nacių okupacijos duetas ir kokius visuomeninius procesus tose valstybėse nulėmė triguba sovietų – nacių – sovietų okupacija, tebėra mažai nagrinėtas.

² HILBERG, Raul (1999). *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai: žydų tragedija, 1933–1945*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

³ LASTAUSKIENĖ, Giedrė (2025). Nacinės Vokietijos kolaborantų bylos sovietinėje Lietuvoje – atvejų analizė. *Teisė*, 135, p. 33–58.

⁴ STONČIUS, Justas (2022). *Neapykantos ribos. Antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, p. 235–256.

Lietuvoje įprasta skirti tris žymiausius valiutininkų procesus – Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje, nurodant, kad labiausiai valiutininkų bylos požymius atitinka Vilniaus ir Kauno procesai ir kad Klaipėdos procesas tik iš dalies buvo susijęs su valiutos perpardavinėjimu⁵. Šioje publikacijoje daugiausia dėmesio skiriama Vilniuje vykusiam procesui, nes, pirma, tai buvo visgi vienintelis procesas tuometinėje Lietuvoje, kuriame visi teisti už spekuliaciją valiutinėmis vertybėmis buvo žydai; antra, Vilniuje įvykęs procesas buvo itin plačiai nušviestas spaudoje, sudarant tam specialią ELTA'os (naujienų agentūros) korespondentų grupę⁶; trečia, būtent šioje byloje daugiausia asmenų (net keturi iš aštuonių) nuteisti mirties bausme; ketvirta, būtent po šio proceso sovietų Lietuvos funkcionieriams teko aiškintis užsienio žiniasklaidoje, ar tokios bylos nereiskia organizuoto susidorojimo su žydų tautybės asmenimis⁷. Šioje publikacijoje Vilniaus valiutininkų byla tam tikrais, tyrimui reikšmingais aspektais, lyginama (greitina) su Kauno valiutininkų byla, kurioje taip pat teisti valiutos ir valiutinių vertybių perpardavinėtojai ir kurioje kai kuriems iš jų taip pat taikyta mirties bausmė⁸.

Jau minėtas 1962 m. nacių kolaborantų bylas ir valiutininkų bylas vienija faktas, kad bylų nagrinėjimas vyko pagal 1957–1961 m. reformuotą sovietinę baudžiamąją teisę. Šios reformos metu siekta į sovietinę baudžiamąją teisę grąžinti Vakarų teisei įprastus, bet Sovietų Sąjungoje ignoruotus standartus. Pažangesnių baudžiamųjų įstatymų sukūrimas savaime nereiskia ir pasikeitusios teisinės realybės. Atlikus nacių kolaborantų 1962 m. baudžiamųjų bylų tyrimą, teko konstatuoti, kad šių baudžiamųjų procesų metu buvo padaryta reformuotų ir savo turiniu kokybiškesnių negu anksčiau sovietinių baudžiamųjų įstatymų taikymo pažeidimų, be kita ko, teismams bylose pritaikius mirties bausmę, nors baudžiamieji įstatymai tokiais atvejais (kai pasibaigęs maksimalus patraukimo baudžiamajon atsakomybėn senaties terminas) įsakmiai tai draudė⁹. Todėl šios, antrosios publikacijos, tikslas – patikrinti, kaip reformuoti baudžiamieji įstatymai buvo pritaikyti Vilniaus valiutininkų byloje (ir su ja lyginamoje Kauno valiutininkų byloje), ir įvertinti, ar pagal bylų duomenis bylų baigčiai galėjo būti reikšmingi su teisiamųjų žydų tautybe susiję argumentai.

Tyrimo objektas – 1962 m. Vilniaus valiutininkų ir Kauno valiutininkų bylų nagrinėjimas žydų gyvenimo sovietų reokupuotoje Lietuvoje kontekste. Šio tikslo siekiama įgyvendinant tokius uždavinius: a) tyrimo kontekste įvertinti žydų gyvenimo sąlygas Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo (iki septintojo dešimtmečio pradžios, kai įvyko tiriami procesai); b) išnagrinėti, koks buvo valiutininkų bylose taikytos baudžiamosios teisės turinys, ir ištirti, ar jose buvo tinkamai pritaikyti 1957–1961 m. reformuoti sovietiniai baudžiamieji įstatymai, teisės taikymo aspektu lyginant valiutininkų bylas su 1962 m. lietuvių policijos batalionų dalyvių (kolaboravusių su naciais) baudžiamaisiais procesais; c) ištirti, ar tiriamuose procesuose vertinti su teisiamųjų žydų tautybe susiję faktai.

Buvo minėta, kad šia publikacija tęsiamas anksčiau pradėtas tyrimas, todėl egzistuoja dalinė šių dviejų publikacijų šaltinių sutaptis. Antrajai publikacijai rengti buvo pasitelkti ankstesnio tyrimo metu padarytos sovietinės baudžiamosios teisės 1957–1961 m. reformos analizės rezultatai, papildant juos

⁵ Ten pat, p. 241.

⁶ Ten pat.

⁷ Pasibaigus Vilniaus valiutininkų bylai, 1962 m. birželio mėn. „The New York Times“ išspausdino interviu su žydų tautybės „Tiesos“ vyriausiuoju redaktoriumi G. Zimanu, kuris neigė antisemitinį valiutininkų bylų pobūdį; anot jo, žydai tradiciškai siejami su prekyba, todėl nereikėtų stebėtis, kad būtent jie sudarė ženklų spekuliantų dalį (STONČIUS, Justas (2022).. *Neapykantos ribos. Antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, p. 246.

⁸ Kauno byloje iš aštuonių teisiamųjų trys buvo žydai; du teisiamieji (vienas žydas ir vienas lietuvis) nuteisti mirties bausme.

⁹ Tokios tyrimo išvados verčia abejoti, ar šiuose procesuose sovietiniam režimui iš tikrųjų rūpėjo (tik) teisingumo įgyvendinimas, nubaudžiant žydų genocide dalyvavusius asmenis, ar labiau kitokie (politiniai, propagandiniai ir pan.), su sovietinio režimo stiprinimu susiję tikslai.

su baudžiamosios atsakomybės už valiutos operacijų pažeidimus kaitos tyrimu. Valiutininkų bylose taikytų baudžiamųjų įstatymų turinys tiriamas, analizuojant sovietinių teisės aktų tekstą ir tuos teisės aktus ir jų taikymą teismuose aiškinusių autoritetingų sovietinės teisės mokslininkų suformuotą doktriną (parengtą iki baudžiamosios teisės reformos ir po jos). Vilniaus ir Kauno valiutininkų bylų duomenų vertinimas atliktas tiesiogiai tiriant baudžiamųjų bylų duomenis – KGB dokumentų skaitikloje skaitant ir analizuojant Lietuvos ypatingajame archyve esančias baudžiamąsias bylas. Visa valiutininkų bylų medžiaga saugoma Lietuvos ypatingajame archyve: fondas K.-1, apyrašas 58, bylų numeriai – 47300/3 ir 47338/3. Baudžiamąsias bylas sudaro didelis kiekis dokumentų, nuo pradinės informacijos apie surinkimo, baudžiamosios bylos iškėlimo ir įrodymų joje rinkimų iki ekspertizės aktų, įvairių asmenų apklausos ir teismo posėdžio protokolų, nuosprendžio, jo vykdymo ir tolesnių su nuteistais asmenimis susijusių sprendimų. Bylos sukaupias didžiulis kiekis procesinių dokumentų ir iš šių dienų pozicijų savo esme procesui nebūdingų duomenų, tokių kaip teisiamųjų asmenų charakteristikos, aktyvių režimo bendradarbių ir darbo kolektyvų vardu teikiami prašymai įvykdyti teisingumą, sovietinio saugumo sprendimai, rengiant procesui reikalingus dokumentus. Šių dokumentų analizė, viena vertus, sudarė sąlygas (ir sukūrė būtinybę) bylų duomenis vertinti platesniu kontekstu; antra vertus, tokia tyrimo kryptis išplėtė savo esme teisinio tyrimo ribas ir priartino jį prie tarpdisciplininių tyrimų. Kaip tik todėl atsirado poreikis pristatyti žydų gyvenimo sąlygas tuometinėje Lietuvoje; tokia prezentacija buvo parengta, remiantis Vilniaus žydų viešojoje bibliotekoje turimais su tyrimu susijusiais leidiniais, prioritetą teikiant akademiniais tyrimams ir statistiniams duomenims¹⁰.

Tyrimė daugiausia naudotas dokumentų analizės metodas (tirti bylų dokumentai ir juose taikyti teisės aktai), lyginamasis metodas (Vilniaus valiutininkų bylos duomenys gretinami su Kauno valiutininkų byla ir tuo pačiu metu sovietų okupuotoje Lietuvoje nagrinėtomis nacių kolaborantų bylomis), statistinis metodas (žydų tautybės žmonės charakterizuoti pasitelkiant oficialaus surašymo duomenis) ir istorinis metodas (analizuojama valiutininkų bylose taikytų baudžiamųjų įstatymų kaita).

1. Valiutininkų bylų socialinis kontekstas: žydų gyvenimo sovietinėje Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo sąlygos

Duomenys apie žydų gyvenimo Sovietų Sąjungoje po Antrojo pasaulinio karo ypatumus padeda geriau suprasti socialinį valiutininkų bylų kontekstą.

Primintinas faktas, kad žydų bendruomenė Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo buvo negausi. 1923 m. surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 153 000 žydų, kas sudarė 7,6 proc. visuomenės¹¹. Išstūmus iš Lietuvos nacių, čia buvo likę tik maždaug 1,5–1,8 tūkst. žydų (kurie sugebėjo išsigelbėti arba veikė kaip sovietiniai partizanai); akademinuose šaltiniuose teigiama, kad dar apie 6–7 tūkst. žydų į Lietuvą parvyko kartu su Šešiolikąja lietuviškąja divizija, kariavusia sovietų pusėje, ir dar keliolika tūkstančių Vilnijos žydų grįžo iš Rusijos, į kurią buvo pasitraukę, bėgdami nuo karo¹². Vėliau

¹⁰ Pagrindiniais šaltiniais laikytini šie: BARNAI, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos; ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera; HILBERG, Raul (1999). *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai: žydų tragedija, 1933–1945*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas; ŠVEDAS, Aurimas (2019). *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*. Vilnius: Aukso žuvys; ŠEPETYS, N. (2023). *Holokausto postsekuliarumas. Tarp kritikos ir supra-*

¹¹ BARNAI, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, p. 297.

¹² ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 297.

tam tikras skaičius žydų atsikėlė iš kitų Sovietų Sąjungos regionų kaip valstybės pasitelkti specialistai arba savo iniciatyva¹³. Reikia pažymėti, kad sovietiniu laikotarpiu, skaičiuojant nuo Antrojo pasaulinio karo metu įvykdytų žydų žudynių, procentinė žydų dalis Lietuvos visuomenėje mažėjo: nuo nurodyto 7,6 proc. dydžio 1923 m. iki 0,9 proc. (24 672 žydai) 1959 m. (kai vyko pirmasis surašymas po karo), 0,8 proc. (23 654 žydų) 1970 m., 0,4 proc. (14 697 žydai) 1979 m. ir 0,3 proc. (12 314 žydų) 1989 m.¹⁴

Galima išskirti kelis, šiam tyrimui svarbius, žydų gyvenimo sąlygų po Antrojo pasaulinio karo sovietų okupuotoje Lietuvoje vertinimo aspektus. Pirmiausia pažymėtinas (ir visiškai suprantamas) didžiulis žydų pasipiktinimas dalies lietuvių veiksmais Antrojo pasaulinio karo metu, kurį atviriau reiškė pasitraukusieji iš Sovietų Sąjungos į Vakarus, nevengę formuluoti kaltinimų lietuvių tautai¹⁵. Tačiau lietuvių priešiško žydams taip pat neturėjo. Reikia pažymėti, kad ir pokariu Lietuvos visuomenėje buvo gajus žydų tapatinimas su neigiamą konotaciją turinčiais požymiais¹⁶. Nepalankų požiūrį į žydus galėjo lemti ir tam tikros to laikmečio aplinkybės: pokariu sovietiniam saugumui dirbę žydai veikė prieš rezistentų grupuotes ir aktyviai dalyvaudavo juos tardant (Lietuvos rezistencijos dalyviai nužudė keliolika žydų tautybės saugumiečių); kai kurie išlikę gyvi žydai dalyvavo savavališkose keršto akcijose prieš nacių kolaborantus, prisidėjusius šaudant žydus¹⁷; įtampą visuomenėje kėlė ir jų pastangos atsiimti iš lietuvių karo metu priglautus ir augintus žydų vaikus, siekiant perduoti juos jų giminėms ar žydų bendruomenėms: dalis lietuvių nebenorėjo vaikų atiduoti arba reikalavo už juos išpirkos, yra duomenų, kad žydų vaikus atsiimti siekė asmenys kartais net būdavo nužudomi¹⁸. Taigi įtampas tarp lietuvių ir žydų tuometinėje Lietuvoje netrūko iš abiejų pusių.

Vertinant žydų gyvenimo Lietuvoje sąlygas pokario metais, pagrįstai išskiriami tam tikri etapai: pirmieji pokario metai, kuriems būdingas žydų bendruomenės atgimimas; laikotarpis nuo 1948 m. iki 1953 m. (Stalino mirties), pasižymėjęs radikaliu sovietinio režimo požiūriu į žydus pasikeitimu¹⁹. Šio tyrimo kontekste svarbiu laikytinas jau po Stalino mirties ėjęs laikotarpis, kuriuo ir vyko nacių kolaborantų ir valiutininkų baudžiamieji procesai.

Kalbant apie pirmąjį etapą, reikia pabrėžti, kad išlikę gyvi, grįžę ar naujai atvykę žydai dažnai buvo linkę palaikyti kitus Lietuvos okupantus – sovietus, pakeitusius nacius. Kalbėdama jau apie pirmąją,

¹³ Dalis žydų specialiai atvyko į Lietuvą, nes tikėjosi, kad iš čia buvo palankesnės sąlygos emigruoti iš Sovietų Sąjungos (EIDINTAS, Alfonsas (2001). *Lietuvos žydų žudynių byla*. Vilnius: Vaga, p. 200).

¹⁴ BARNAI, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, p. 491.

¹⁵ Literatūroje dažnai cituojamas 1947 m. Vakarų Vokietijoje atsidūrusių Lietuvos žydų konferencijos nutarimas, kuriame rašoma „Visi lietuvių tautos sluoksniai (inteligenti, valdininkai, valstiečiai, darbininkai ir t. t.) kartu su žudikais naciais aktyviai dalyvavo žudant Lietuvos žydus, ypač provincijoje ... Mes mažičiai anksčiau buvusios 160 tūkst. Lietuvos žydų tautos likučiai, esame gyvi liudininkai tų šurpių žiaurumų, kuriuos lietuviai vykdė prieš savo kaimynus žydus“ (ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 299); yra liudytojų, teigusių, esą žydai, esantys emigracijoje, jų tautiečių žudymu karo metais tiesiogiai kaltino visą lietuvių tautą (EIDINTAS, Alfonsas (2001). *Lietuvos žydų žudynių byla*. Vilnius: Vaga, p. 193–194).

¹⁶ Iš literatūros analizės galime teigti, kad Lietuvoje, kaip ir kaimyninėje Lenkijoje, žydų tautybės asmuo visuomenės sąmonėje dažnai siejamas su turčiumi, skolų išmušinėtoju, ritualiniu nekaltų krikščionių vaikų žudiku, bolševizmo skleidėju (GRUDZIŃSKA -GROSS, Irena; GROSS, Jan Tomasz (2011). *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*. Kraków: Znak, p. 29).

¹⁷ ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 313.

¹⁸ ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 304; Akademiniuose šaltiniuose nurodyta, kad 1948 m. buvo nužudytas Samuelis Feifertas, užsiėmęs žydų vaikų paieška (BARNAI, S. et al. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, p. 497).

¹⁹ BARNAI, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, p. 485.

1939 metų sovietinę okupaciją, Irena Veisaitė prisiminė ir į gatves su gėlėmis pasveikinti sovietų išėjusiuosius žmones, ir sovietams simpatizavusius žydų Šolomo Aleichemo gimnazijos mokytojus, turėjusius nemažai iliuzijų dėl komunistų kuriamo „rojaus“²⁰; akademinuose šaltiniuose rašoma, kad išlikę gyvi žydai, grįžę iš Sovietų Rusijos po karo, demonstravo pastebimą lojalumą sovietų valdžiai, žydų humanitarai rašė liaupsinančius valdžią darbus, leido atsiminimų knygas, pasakojo jaunimui apie savo revoliucinę veiklą smetoninėje Lietuvoje²¹. I. Veisaitė taikliai apibendrino nacių ir sovietų okupacijas, teigdama, kad per jas žydai ir etniniai lietuviai pateko į skirtingas egzistencines situacijas: „Lietuviams karo pradžia ir vokiečių okupacija atrodė kaip išsivadavimas nuo „raudonojo maro“, nuo deportacijų siaubo. Žydams, nors ir jie kartu su etniniais lietuviais gyvuliniuose vagonuose buvo vežami į Sibirą, nacizmas reiškė mirtį, o sovietai ir net deportacija – šokią tokia galimybę išgyventi.“²² Iš tikrųjų, dauguma žydų (pagrįstai) manė, kad sovietai išgelbėjo žydus nuo neišvengiamos mirties, kuri būtų juos ištikusi, jei nacių okupacija būtų užtrukusi: „visoje žydų istoriografijoje pažymimas didelis Tarybų Sąjungos ir jos armijos nuopelnas likusiems Europos žydams išgelbėti“²³. Žydai galėjo palaikyti sovietinių okupantų pusę taip pat ir dėl svarbaus Sovietų Sąjungos vaidmens, 1947–1948 m. įkuriant žydų valstybę Izraelyje. Suprantama ir kodėl žydai nedalyvavo rezistencinėje lietuvių kovoje prieš sovietinę okupaciją – ne tik dėl tam tikrų simpatijų sovietams kaip žydų gelbėtojams, bet ir dėl to, kad šioje kovoje, bent jos pradžioje, dalyvavo vokiečių diversinėse ir kontržvalgybinėse mokyklose parengti bei žudant žydus nacių okupacijos metu dalyvavę lietuviai²⁴. Taip pat pažymėtina kad pirmuoju laikotarpiu su sovietais kolaboravęs Lietuvos politinis elitas reiškė žydams palaikymą²⁵ ir atjautą dėl jų tautiečių žudymo nacių okupacijos metais, išsilavinę žydų tautybės asmenys buvo skiriami į vadovaujančius postus, turėdami sovietinės valdžios ir kariuomenės palaikymą²⁶. Žydai aktyviai naudojo šiuo (pirmuoju) etapu jiems susiklosčiusiomis sąlygomis: įkurtos nedidelės žydų religinės bendruomenės; Kauno ir Vilniaus žydai ėmėsi iniciatyvos surasti ir palaidoti tautiečių palaikus, likusius susprogdintose slėptuvėse (beje, sovietinės armijos vadaai atsiuntė šiam reikalui kelis šimtus vokiečių belaisvių); tais pačiais metais įsteigti nedideli žydų našlaičių internatai; 1945 metais įkurtas Žydų muziejus, kuriame kaupiamos žydų religinės ir kultūrinės vertybės; masinių žydų žudymo vietose statyti paminklai su užrašais žydų kalba, tiesa, daugiausia pačių žydų lėšomis²⁷.

²⁰ ŠVEDAS, Aurimas (2019). *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*. Vilnius: Aukso žuvys, p. 53.

²¹ EIDINTAS, Alfonsas (2001). *Lietuvos žydų žudynių byla*. Vilnius: Vaga, p. 215.

²² ŠVEDAS, Aurimas (2019). *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*. Vilnius: Aukso žuvys, p. 54.

²³ ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 296. Akademinėje literatūroje taip pat nurodoma, kad kovoje prieš Vokietiją Sovietų Sąjungos pusėje dalyvavo pusė milijono žydų, iš kurių 200 000 žuvo kare (ATAMUKAS, S. (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 296) – šis faktas taip pat patvirtina glaudų žydų ir Sovietų Sąjungos ryšį.

²⁴ ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 296. Akademinėje literatūroje randame duomenų, kad net ir išstūmus nacius, Lietuvoje buvo žudomi žydai, kuriems pavyko išlikti gyviems karo metu. Aprašoma, kad pirmosiomis savaitėmis po karo Eišiškių miestelyje buvo nužudyti penki žydai, jų kūnai atvežti į Vilnių, nužudytųjų kišenėse rasti rašteliai (lenkų kalba): „Toks likimas laukia visų išgyvenusiųjų žydų“; 1946 m. Žemaičių Naumiestyje susprogdintas žydų Berelovičių namas, žuvo keturi žmonės, žudikas teisme pareiškė nenorėjęs, kad miestelyje vėl apsigyventų žydai (BARNAL, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, p. 487).

²⁵ STONČIUS, Justas (2022). *Neapykantos ribos. Antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, p. 100.

²⁶ Akademinuose šaltiniuose pastebima, kad sovietų okupuotoje Lietuvoje žydams gyventi buvo palankesnės sąlygos negu kituose Sovietų Sąjungos regionuose.

²⁷ ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 303–306.

Antrajame etape (maždaug nuo 1948 m. iki Stalino mirties) situacija keitėsi. Stalino valdoma Sovietų Sąjunga pradėjo vykdyti agresyvią, imperialistinę ir didžiarusišką ideologiją grįstą politiką, išaukštinančią rusų tautą ir menkinančią kitas Sovietų Sąjungoje gyvenusias tautybes. Šie procesai sutapo su „etninių žydų vartimo nacija“ procesais, vis labiau ryškėjusiais po Izraelio valstybės susikūrimo. Sovietų Sąjungos parama susikūrusiam Izraeliui greitai išblėso dėl šios valstybės pasirinktos ir Sovietų Sąjungai nepatinkančios vystymosi krypties. Kaip teigiama literatūroje, žydams turint savo valstybę – Izraelį, prasidėjus šaltajam karui, Sovietų Sąjungoje gyvenę žydai tapo panašūs į tautybes, „galinčias būti įsipareigojusias išorinei tėvynei ir todėl iš prigimties nepataisomai svetimas“ ... Būti žydu pasidarė nusikalstama: tie, kas puoselėjo atskirą jidiš kultūrą, buvo „buržuaziniai nacionalistai“, o tie, kas tapatinosi su rusų kultūra, buvo „bešakniai kosmopolitai“²⁸. Todėl turinčiu racionalaus pagrindo laikytinas požiūris, kad dėl šių (o ir kitų galimų) priežasčių Sovietų Sąjungoje valstybės lygiu galėjo būti vykdyta antisemitinė politika, kaip viena iš priemonių nukreipti dėmesį nuo tikrųjų visuomenės problemų – ypač todėl, kad visuomenėje antisemitinės nuostatos egzistavo ir buvo gajos. 1948–1949 m. sovietinėje Lietuvoje uždamos visos žydų kultūrinės įstaigos, taip pat ir Žydų muziejus, žydų kultūros elitas represuojamas arba net sušaudomas. 1951 m. panaikinti tokie gatvių pavadinimai kaip Gaono, Žydų, Strašuno. 1952 m. nugriautas 1945 m. žydų pastatytas paminklas Paneriuose su užrašais žydų kalba (septintojo dešimtmečio pradžioje jo vietoje pastatytas paminklas, lietuvių ir rusų kalbomis skelbiantis, kad čia buvo nužudyta 100 tūkstančių tarybinių piliečių). 1953 m., po žymios „Gydytojų bylos“, pasižymėjusiai antisemitiniu pobūdžiu, Maskvoje iškėlimo lietuviškasis saugumas taip pat ėmėsi žydų tautybės „kenkėjų“ paieškos Lietuvos gydymo įstaigose²⁹. Tik Stalino mirtis ir Maskvos bylos nutraukimas padėjo Lietuvos žydų tautybės gydytojams išvengti baisių padarinių. Tiesa, tiriamuosiuose darbuose atkreipiamas dėmesys, kad tuometėje Lietuvoje žydai organizuotu lygmeniu niekada nebuvo taip persekiojami kaip kituose Sovietų Sąjungos regionuose³⁰ – tai galėtų paaiškinti ir aplinkybę, kad Lietuvos žydai, net ir patirdami iššūkių dėl savo tautybės, visgi dažniausiai jos nebuvo linkę slėpti³¹.

Po Stalino mirties ir tiriamų baudžiamųjų bylų išvakarėse žydų gyvenimo sąlygos sovietų Lietuvoje švelnėjo, bet be išlygų įvardyti jas palankiomis žydams būtų sudėtinga. Viena vertus, šeštojo dešimtmečio antroje pusėje, daugiausia pačių žydų pastangomis, sovietų Lietuvoje įvyko tam tikras kultūrinis žydų bendruomenės atgimimas: profesinių sąjungų priedangoje kūrėsi įvairūs žydų meno kolektyvai, o 1959 m. sovietai net nusiuntė Lietuvos žydų atlikėjus koncertuoti į Paryžių, kur vyko Šolomo Aleicheimo 100-ųjų gimimo metinių minėjimas (kas sovietų vykdyto nutautinimo fone šiandien atrodo kaip farsas). Bet, antra vertus, sovietų okupuotoje Lietuvoje išliko ir valstybinio, ir buitinio antisemitizmo požymių. Štai 1955–1957 m. Vilniuje nugriauti du žydų pasididžiavimai – XVI a. statyta Didžioji sinagoga (jos vietoje atsiranda vaikų darželis, be jokių atminimo ženklų, kad čia buvusi sinagoga) ir šalia stovėję Gaono namai³²; o 1958 m., praėjus daugiau negu penkiolikai metų po nacių

²⁸ SLEZKINE, Yuri (2010). *Žydų šimtmetis*. Vilnius: Tyto alba, p. 309.

²⁹ Buvo netgi atnaujinta 1947 m. nuo širdies priepuolio mirusio Petro Cvirkos byla, siekiant įrodyti, kad jis neva mirė nuo jį gydžiusių žydų daktarų skirtų vaistų (ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 310).

³⁰ Kitose Sovietų Sąjungos regionuose antisemitizmo protrūkiai buvo radikalesni: 1948 m. žiauriai nužudytas garbiausias sovietinis jidišistas Solomonas Michoelsas, paskui per dvejus metus uždaryti visi jidiš teatrai ir rašytojų organizacijos, dauguma jidiš rašytojų suimti, 1952 m. kaip „buržuaziniai nacionalistai“ teisti penkiolika Žydų antifasistinio komiteto narių, iš kurių trylika buvo sušaudyti (SLEZKINE, Yuri (2010). *Žydų šimtmetis*. Vilnius: Tyto alba, p. 309–310).

³¹ ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 309–311.

³² Ten pat, p. 308–309.

organizuotų žydų žudynių, Plungėje tik sutelkus aplinkinių rajonų milicijos pajėgas pavyko išvengti gresiančio žydų pogromo, mat vietiniai buvo klaidingai įsitikinę, kad žydai pagrobė lietuvę mergaitę³³.

Remiantis surašymo duomenimis, tiriamuoju laikotarpiu žydai Lietuvoje pasižymėjo geru išsilavinimu – nurodoma, kad, 1959 m. duomenimis, iš 1 000 Lietuvoje gyvenusių žydų 464 turėjo aukštąjį, vidurinį ar nebaigtą vidurinį išsilavinimą, kai bendras tuometinės Lietuvos vidurkis – 158 iš 1 000. Taip pat išsiskyrė ir polinkiu laikytis religinių papročių ir tradicijų – rašoma, kad po Stalino mirties pagal judėjų apeigas vykdavo net 90 proc. žydų laidotuvių ir net 75 proc. naujagimių berniukų buvo apipjaustyti³⁴. Žydams tradiciškai būdingas aktyvus dalyvavimas Komunistų partijos veikloje – nors pokariu žydų komunistų skaičiaus procentinė dalis buvo linkusi po truputį mažėti, bet ji visada buvo didesnė, negu žydų tautybės asmenų dalis sovietų okupuotos Lietuvos visuomenėje³⁵. Taip pat pastebėtina, kad žydams buvo būdingos didžiulės pastangos išvažiuoti į savo valstybę – Izraelį³⁶ ir itin artimi ryšiai su iš Sovietų Sąjungos pasitraukusiais tautiečiais³⁷.

Vertinant laikotarpį, kuriuo buvo nagrinėtos publikacijoje aptariamose (1962-ųjų metų) valiutininkų bylos ir su jomis lyginamos tuo pačiu metu nagrinėtos nacių kolaborantų, dalyvavusių masiškai naikinant žydus, bylos, susidaro įspūdis, kad žydų tragedija Antrojo pasaulinio karo metu sovietus domino tiek, kiek tai derėjo su režimo tikslais. Holokausto fenomeną tiriantis N. Šepetys fiksuoja reakcijos į žydų genocidą kaitos trajektoriją – „nuo Niurnbergo eufemizmo iki draudimo neigti“³⁸. Bandydami parinkti vietą šioje atkarpoje septintajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje režimo praktikuotai laikysenai šiuo klausimu, turėtume konstatuoti, kad vidaus politikoje, net ir teisiniuose vertimuose, Sovietų Sąjunga neatsidurtų net nuosaikaus žydų genocido pripažinimo taške. Pagrįstai teigiama, kad sovietų valdžia nei pripažino ypatingo žydų tautos tragedijos masto Antrojo pasaulinio karo metais, nei akcentavo lietuvių, gelbėjusių žydus, nuopelnus³⁹. Matyt, tokią poziciją lėmė sovietų valdžios vykdyta imperia-listinė politika, stengiantis asimiliuoti Sovietų Sąjungoje gyvenančias tautas, visus čia gyvenusius žmones įvardijant „tarybiniais piliečiais“⁴⁰. Be to, ši valstybė turėjo ir kitų su režimo stiprinimu susijusių

³³ Ten pat, p. 339.

³⁴ BARNAI, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, p. 486.

³⁵ Šaltiniuose nurodoma, kad prieškarui žydai sudarė apie pusę negausios Lietuvos komunistų partijos narių; 1945 m. 238 žydų tautybės komunistai sudarė 6,7 proc. visų sovietų Lietuvos komunistų; 1948 m. jų dalis partijoje išaugo iki 7,6 proc. (dėl iš sovietinės Rusijos grįžusiųjų ar naujai atvykusiųjų žydų), 1951 m. – 6,5 proc., 1953 m. – 5,6 proc. (ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 302). Nurodoma, kad šeštojo dešimtmečio antroje pusėje bendras žydų tautybės partinių skaičius mažėjo, ypač – dėl žydų emigracijos, o septintajame dešimtmetyje vėl pradėjo augti, ir augimas tęsėsi iki 1971 (BARNAI, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, p. 494–498).

³⁶ 1958 m. žydų religinės bendruomenės pirmininkas G. Kabas, kalbėdamas su sovietų pareigūnu B. Pušiniu ir paklaustas apie potencialių emigrantų skaičių, teigė, kad iš sovietų Lietuvos išvyktų daugiau negu pusė žydų, o jei leidimą gauti būtų lengviau – išvyktų visi. Nurodoma, kad nuo šeštojo iki devintojo dešimtmečio Vilnius tapo didžiuoju žydų emigracijos šaltiniu (BARNAI, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, p. 504).

³⁷ Šaltiniuose nurodoma, kad, organizuojant slapta pašto ir siuntinių kontrolę, būtent žydams buvo skirta žymi tokios veiklos dalis (ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 333).

³⁸ ŠEPETYS, Nerijus (2023). *Holokausto postsekuliarumas. Tarp kritikos ir supratimo*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 279.

³⁹ BARNAI, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, p. 487.

⁴⁰ Pastangos asimiliuoti Sovietų Sąjungoje gyvenančias tautas davė rezultatą ir Lietuvos žydų bendruomenėje: literatūroje pažymima, kad ir tarp žydų mė reikštis nutautėjimą žymintys procesai, kai žydai savo naujagimiams rinkosi nežydiškus vardus, taip pat keitė jau turimus žydiškus vardus į rusiškus, lietuviškus ar kitokius. Patys žydai įžvelgia dar vieną tendenciją – prieš tėvų valią vis daugiau žydų kūrė šeimas su ne žydėmis, pasipriešindami tėvams ir seneliams (ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera, p. 340).

tikslų, kaip antai siekis sukiršinti emigracijoje veikusius lietuvius ir Lietuvos žydus⁴¹. Taigi tiriamuoju laikotarpiu Sovietų Sąjungoje turime situaciją, nederančią su Niurnbergo ar Eichmano teismo Izraelyje sukurtu kontekstu: sovietinis režimas neįvardijo žydų žudymo Antrojo pasaulinio karo metais kaip genocido⁴²; Sovietų Sąjungoje antisemitizmas buitiniu (kasdieniu) lygmeniu egzistavo, tokiu būdu sukuriant prielaidas sovietiniam režimui manipuluoti esama situacija, priklausomai nuo siekiamų tikslų – ignoruoti faktą, kad asmuo žydų tautybės, paslepiant žydus po tarybinių piliečių sąvoka, kas ir buvo padaryta 1962 m. nacių kolaborantų bylose, arba išryškinti žydų tautybę, kai siekiama viešojoje erdvėje sukurti negatyvų žydų tautybės asmenų vertinimą (matyt, būtent siekiant tokio tikslo ir sukurta jau minėta ELTA'os korespondentų grupė, turėjusi koordinuoti informacijos apie valiutininkų bylą pateikimą visuomenei).

2. Teisinė valiutininkų bylų duomenų analizė

2.1. Valiutininkų bylose taikyta teisė⁴³

Dėl baudžiamosios atsakomybės Sovietų Sąjungoje specifikos šioje publikacijoje tiriamos bylos vadinamos ne tik valiutininkų bylomis, bet ir valiutos spekuliantų bylomis. Sovietų Sąjungoje prekių ar kitokių reikmenų supirkimas ir pardavimas, turint tikslą pasipelninti, įprastai įvardijamas spekuliacija, buvo uždrausti veiksmai, už kuriuos numatyta baudžiamoji atsakomybė. 1922 m. RF BK pirmą kartą atsirado 138 straipsnis, specialiai skirtas spekuliacijai valiutinėmis vertybėmis⁴⁴ – tiesa, tuo metu toks nusikaltimas priskirtas ūkinių nusikaltimų kategorijai, kaip ir bet kokių kitų prekių perpardavinėjimas, turint tikslą pasipelninti. 1923 m. šio nusikaltimo sudėtis papildyta, įtraukiant ir bet kokių valiutinių operacijų taisyklių pažeidimą. Nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos valiutos operacijų taisyklių pažeidimas ir spekuliacija valiutinėmis vertybėmis priskirta valstybiniam nusikaltimams (nusikaltimams valdymo tvarkai, itin pavojingiems Sovietų Sąjungai)⁴⁵. Nepaisant fakto, kad spekuliacija valiutinėmis vertybėmis buvo priskirta kitiems valstybiniam nusikaltimams (tokiems kaip banditizmas, masinės riaušės, kontrabanda ir kt.), sankcija už šį nusikaltimą labai ilgą laiką išliko palyginti švelni – iki 1958 m. už tai grėsė iki trejų metų laisvės atėmimo su viso ar dalies turto konfiskacija⁴⁶.

⁴¹ EIDINTAS, Alfonsas (2001). *Lietuvos žydų žudynių byla*. Vilnius: Vaga, p. 200–201.

⁴² 1962-aisiais metais nacių kolaborantai nuteisti už perėjimą į priešo pusę ir tarybinių piliečių žudymą, žydų sąvokos oficialiuose bylos dokumentuose (kaltinamojoje išvadoje, nuosprendyje, etc.) neminint. Net propagandinėje literatūroje nutykėtas faktas, kad didžioji dalis nužudytųjų „tarybinių piliečių“ buvo žydai. Aprašant vieno iš teisiamųjų – P. Matiuko pasisakymus teisme, nurodoma, kad Matiukas iš nacionalistinių ir fašistinių teorijų pasisavino tik vieną – neapykantą kitoms tautoms ir kad jis šaudė žydus, čekus, rusus ir taip pat sėkmingai – savo tautiečius lietuvius (KADŽIULIS, Algirdas. (1963). *Kaltina nužudytieji*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 46). Beje, tai yra ne dažnas atvejis, kai nacių kolaborantų bylų kontekste apskritai paminėtos žydų tautybės asmenų aukos.

⁴³ Teisės ir įstatymų sąvokos publikacijoje vartojamos kaip sinonimai, kas ir buvo būdinga sovietiniam teisės mokslui, teisę suvokusiam teisinio pozityvizmo siūloma prasme kaip normų, nustatytų valstybės, sistemą. Publikacijoje remiamasi šia metodologija ir tiriamose bylose taikytų teisinių taisyklių turinys nustatomas remiantis teksto analize ir autoritetingais to metu sovietinės teisės mokslininkais, aiškinusiais įstatymų turinį, be kita ko, remiantis ir teismų jurisprudencija.

⁴⁴ Toks sprendimas buvo nulemtas sovietinės ideologijos, pagal kurią valstybei priklausė prekybos užsienio valiuta monopolis.

⁴⁵ PIONTKOVSKIJ, Andrej; MIENŠAGIN, Vladimir (1955). *Kurs sovetskogo ugolovnogo prava*. t. 1. Moskva: Gosjurizdat, p. 266–268.

⁴⁶ Pažymėtina, kad už daugumą nusikaltimų, priskirtų kitiems valstybiniam nusikaltimams, itin pavojingiems valdymo tvarkai, grėsė mirties bausmė. Norma, numatanti atsakomybę už valiutinių operacijų taisyklių pažeidimą, buvo laikoma blanketine, nes kas priskiriama valiutinėms operacijoms ir kaip jos vykdomos, nustatė kiti teisės aktai. Tačiau

Vykdamas baudžiamosios teisės reformą, 1958 m. gruodžio 25 d. TSRS AT Prezidiumas priėmė specialų įstatymą, susisteminantį baudžiamąją atsakomybę už valstybinius nusikaltimus (toliau – taip pat ir Įstatymas) – valiutinių operacijų taisyklių pažeidimas ir spekuliacija valiutinėmis vertybėmis išliko valstybinis nusikaltimas, atsakomybę už tai numatantis Įstatymo 25 straipsnis pakeistas, be kita ko, sugriežtinant sankciją – už tokią veiką numatytas laisvės atėmimas nuo 3 iki 8 metų su valiutinių vertybių konfiskavimu. 1961 m., iš esmės jau pasibaigus sovietinės baudžiamosios teisės reformai ir sovietinės teisės doktrinoje deklaruojant, kad baudžiamoji atsakomybė turėtų būti taikoma pagal naujuosius sovietinių respublikų kodeksus, o ne pagal 1958 m. Įstatymą, atsakomybė už šį nusikaltimą buvo toliau griežtinama, keičiant būtent 1958 m. Įstatymą (todėl visos sąjunginės respublikos privalėjo suderinti savo kodeksus su šiuo įstatymu), ir viskas įvyko per vienerius – 1961 metus: 1961 m. vasario 24 d. TSRS AT Prezidiumo įsaku 25 straipsnio sankcija papildyta turto konfiskacija; 1961 m. kovo 25 d. įsaku šis straipsnis papildytas antra dalimi, taikytina spekuliacijos valiutinėmis vertybėmis atvejais, kai tokia veikla vykdoma versliškai arba stambiu mastu, arba jei asmuo yra anksčiau baustas už tokią pat veiką, antrojoje dalyje numatant dar griežtesnę sankciją – laisvės atėmimą nuo 8 iki 15 metų su turto konfiskacija; 1961 m. gegužės 5 d. įsaku įvesta papildoma sankcija – galimybė skirti nutėmimą nuo 2 iki 5 metų; TSRS AT Prezidiumo 1961 m. liepos 1 d. įsaku (ypač aktualiu šiam tyrimui) sankcija papildyta mirties bausme⁴⁷. Sudėtinga racionaliai paaiškinti, kas turėjo vykti valstybėje, kad joje atsirastų poreikis keturis kartus per vienerius metus griežtinti baudžiamąją atsakomybę už prekyvimą valiuta ir valiutinėmis vertybėmis net iki mirties bausmės įvedimo. Sovietiniai teisės mokslininkai apie tai nepasisakė, savo veikaluose paprasčiausiai konstatuodami atsakomybės už valiutinių taisyklių pažeidimus pokyčius. Tačiau viešai prieinami šaltiniai (daugiausia rusų kalba) suteikia tam tikrą (atrodo, įmanomą) versiją – bausmės griežtinimai galėjo būti susiję su politinio režimo valia imtis radikalių priemonių prieš asmenis, užsiimančius spekuliacija valiuta ir valiutinėmis vertybėmis⁴⁸.

teisės doktrinoje nurodyta, kad ši norma apima bet kokią valiutos, vertybinių popierių, aukso, platinos ar kitų tauriųjų metalų lydinių ir brangakmenių perpardavinėjimą, turint tikslą pasipelninti. Šių vertybių turėjimą siūlyta nelaikyti nusikaltimu; prekyvimą juvelyriniais papuošalais siūlytina laikyti paprasta spekuliacija (PIONTKOVSKIJ, Andrej; MIENŠAGIN, Vladimir (1955). *Kurs sovetskogo ugolovnogo prava*. t. 1. Moskva: Gosizrizdat, p. 266–268).

⁴⁷ BELIAJEV, Nikolaj (red.) (1973). *Kurs sovetskogo ugolovnogo prava*. 3 t. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, p. 309–310. Aiškinant reformuotus įstatymus, sovietiniame teisės moksle buvo sutariama, kad valiutinių vertybių sąvoka tokiose bylose turėtų būti aiškinama plačiai – kaip bet kokia vidaus ir užsienio valiuta, mokamieji dokumentai, bet kokie vertybiniai popieriai, taurieji metalai, brangakmeniai ir pan. Valiutinių vertybių turėjimą, nesiekiant jų parduoti, siūlyta nelaikyti nusikaltimu. Tarp mokslininkų visgi vyko diskusija, ar šį straipsnį galima pritaikyti atvejams, kai spekuliuojama juvelyriniais dirbiniais iš tauriųjų metalų ir brangakmenių (BELIAJEV, Nikolaj (red.) (1973). *Kurs sovetskogo ugolovnogo prava*. 3 t. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, p. 311).

⁴⁸ Viešai prieinamuose rusiškuose šaltiniuose plėtojamas pasakojimas apie tai, kad atsakomybės griežtinimas buvo asmeninis Chruščiovo nurodymas. Po Stalino mirties tapo įtakingiausiu Sovietų Sąjungos asmeniu. 1956–1964 m. jis buvo TSKP CK pirmininkas; 1958–1964 m. – TSRS Ministrų Tarybos pirmininkas. Pasakojama, kad, būdamas Rytų Berlyne, jis neva sakė pasibaisėjęs, kad šioje miesto dalyje klesti spekuliacija, ir, kai jam buvo atsikirsta, kad tokios šešėlinės spekuliacijos rinkos kaip Maskvoje nėra niekur kitur, Chruščiovas tai priėmęs kaip asmeninį įžeidimą ir asmeniškai ėmėsi veiksmų, kad atsakomybė už spekuliaciją valiutinėmis vertybėmis būtų sugriežtinta. Chruščiovo užsیدegimas sutapo su faktu, kad Maskvoje tuo metu sulaukyti ir maksimalia (aštuonerių metų laisvės atėmimo) bausme nuteisti trys vadinamieji Maskvos valiutos karaliai, kurie iš esmės kontroliavo didelę dalį Sovietų Sąjungos spekuliacijos rinkos. Chruščiovas ne tik išsireikalavo, kad būtų pakeistas baudžiamasis įstatymas ir sugriežtinta sankcija už šį nusikaltimą, bet ir pasiekė, kad nurodyti asmenys būtų dar kartą teisti. Antruoju nuosprendžiu jiems paskirta penkiolikos metų laisvės atėmimo bausmė, pirmą kartą pritaikant jiems baudžiamąjį įstatymą grįžtamuju būdu, tačiau toks nuosprendis Chruščiovo netenkino. Jo reikalavimu „valiutos karaliai“ teisti trečią kartą ir nuteisti mirties bausme, tokiu būdu antrą kartą jų byloje pritaikius dar naujesnį baudžiamąjį įstatymą retroaktyviai. Nurodoma, kad Chruščiovas buvo informuotas, jog atgalinis įstatymo taikymas, juo labiau – mirties bausmė, pažeis pamatinę teisės principą, draudžiantį taikyti griežtinančius atsakomybę įstatymus į praeitį, kad tai diskredituotų Sovietų Sąjungą prieš Vakarų valstybes ir vėl sugadins su šiomis valstybė-

Grįžtant prie akademinės diskusijos, pagrįstu laikytinas teiginys, kad Sovietų Sąjungoje 1961 m. (iš esmės po baudžiamosios teisės reformos) baudžiamoji atsakomybė už valiutinių operacijų taisyklių pažeidimą iš gan nuosaikios tapo radikalia⁴⁹. Neįmanoma būtų pagrįsti teiginio, kad toks ženklus baudžiamosios atsakomybės sugriežtinimas už iš esmės ekonominį nusikaltimą (valiutinių vertybių perpardavinėjimą, siekiant pasipelnyti) ir tolesnis jo priskyrimas valstybinių nusikaltimų kategorijai atitiko deklaruojamą baudžiamosios teisės 1957–1961 m. reformos tikslą – grąžinti į sovietinę baudžiamąją teisę Vakarų teisės tradicijai būdingus principus. Tačiau toks atsakomybės griežtinimas galėjo būti susijęs su politinio režimo tikslais sugriežinti reakciją į tam tikrą asmenų veiką, kurią režimas dėl vienu ar kitų priežasčių laikė ypač pavojinga sovietinei santvarkai.

Tyrimo kontekste taip pat primintina, kad minėta sovietinės baudžiamosios teisės reforma iš tikrųjų laikyta pažangia – svarbu pažymėti, kad baudžiamuosiuose įstatymuose (tiek 1958 m. gruodžio 25 d. patvirtintų TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų baudžiamųjų įstatymų pagrindų 6 str., tiek ir jų pagrindų parengtuose respublikų baudžiamuosiuose kodeksuose, kaip antai 1961 m. LTSR BK 7 str.) buvo eksplisitiškai įtvirtinta nuostata, pagal kurią draudžiamas retroaktyvus teisės aktų, naujai nustatančių veikos baudžiamumą ar griežtinančių baudžiamąją atsakomybę, taikymas; nurodytuose straipsniuose buvo eksplisitiškai įtvirtintos taisyklės, kad baudžiamojo persekiojimo atvejais yra taikomi veiksmų atlikimo metu galiojantys baudžiamieji įstatymai ir kad atgal galioja tik veikos baudžiamumą naikinantys arba baudžiamąją atsakomybę švelninantys įstatymai⁵⁰. Taigi, pagal reformuotus baudžiamuosius įstatymus, net ir itin griežta sankcija – mirties bausmė už spekuliaciją valiuta ir valiutinėmis vertybėmis galėjo grėsti tik už veiksmus, atliktus po 1961 m. liepos 1 d. įsako įsigaliojimo.

2.2. Bendras Vilniaus ir Kauno valiutininkų bylų apibūdinimas

1961 m. sausio 28 d. sovietų Lietuvos valstybinis saugumo komitetas (toliau – VSK) atskyrė turimus duomenis apie Basios Reznickajos ir Arono Reznickio spekuliaciją valiuta ir vertybėmis į atskirą bylą⁵¹. Tais pačiais metais, tik šiek tiek vėliau, Maskvoje, pagal iš prokuratūros gautą medžiagą, Sovietų Sąjungos VSK pradėjo kitą baudžiamąją bylą dėl Maksimo Melomedo, Michailo Kaminario, Fiodoro Kaminero ir Michailo Rabinovičiaus. 1961 m. rugsėjo 1 d. abi bylos sujungtos į vieną, prijungiant tyrimą dar dėl dviejų asmenų – Zeldos Zismanovič ir Rachmilo Vidri, tuo pagrindu, kad asmenys, kurių veiksmai vertinami, galimai veikė sąsajoje, pavedant sujungtą bylą tirti sovietinės Rusijos saugumui Maskvoje, papildomai pasitelkiant ir saugumo tardytojus iš Vilniaus⁵². 1961 m. lapkričio 30 d. sura-

mis gerėti pradėjusius santykius. Chruščiovo tokie argumentai neįtikino. Kelios dienos po antrojo teismo nuosprendžio jo viešo pasisakymo metu išsakytas teiginys, kad už tokį, suprask per švelnų, nuosprendį reikėtų teisti tokį nuosprendį priėmusius teisėjus (neva renginio kuluaruose sakęs, kad tokius teisėjus reikia pačius sušaudyti), gali iliustruoti sovietinių teisėjų veikimo kontekstą. 1961 m. liepos mėnesį visi trys nuteistieji buvo sušaudyti. *Delo valutčikov – Svintsovyaya otdel 61-go* [interaktyvus]. <https://www.youtube.com/watch?v=p-qsg581d71>

⁴⁹ STONČIUS, Justas (2022). *Neapykantos ribos. Antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, p. 239.

⁵⁰ Šio tyrimo kontekste pažymėtina, kad, įvykdžius minėtą sovietinės baudžiamosios teisės reformą, visos įstatymo už valstybinius nusikaltimus nuostatos buvo inkorporuotos į 1960–1961 m. priimtus sovietinių respublikų baudžiamuosius kodeksus, be kita ko, į LTSR BK, įsigaliojusį nuo 1961 m. rugsėjo 1 d. Tačiau valiutininkų bylos buvo pradėtos dar iki sovietinių respublikų baudžiamųjų kodeksų įsigaliojimo, todėl, tikėtina, bylose dažniausiai buvo taikomos Įstatymo dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus (1961 m. liepos 1 d. redakcijos) nuostatos. LTSR BK, įsigaliojusio 1961 m. rugsėjo 1 d., 87 straipsnis, numatantis atsakomybę už valiutos operacijų taisyklių pažeidimą, susietas su LTSR AT Prezidiumo 1961 m. liepos 5 d. įsaku.

⁵¹ Reznickajos Basios ir kitų baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingasis archyvas, fondas K.-1, apyrašas 58, byla 47300/3, 1 t., 2–5 lapai).

⁵² Ten pat, 13 lapas.

šyta kaltinamoji išvada. 1961 m. gruodžio 8 d. Sovietų Sąjungos generalinio prokuroro pavaduotojas nurodė išsiųsti bylą LTSR Aukščiausiam Teismui; 1961 m. gruodžio 30 d. byla perduota teismui. Susipažįstant su bylos medžiaga, tarp bylos dokumentų rastas TSRS AT Prezidiumo nutarimas, priimtas 1961 m. spalio 20 d. (taigi dar iki kaltinamosios išvados surašymo), pagal kurį tardymo organams leista keturiems asmenims – Reznickajai, Reznickiui, Kaminerui, Rabinovičiui – pareikšti kaltinimus pagal Įstatymo dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus 1961 m. liepos 1 d. redakciją, o teismui „nustatčius būtinumą“, leista šiems asmenims taikyti įsake numatytą sankciją. Bylos nagrinėjimas vyko nuo 1962 m. sausio 30 d. iki vasario 10 d.⁵³ Posėdžiams pirmininkavo Aukščiausiojo Teismo teisėjas L. Miežėnas⁵⁴. Byla nagrinėta viešuose ir itin plačiai spaudoje aprašytuose posėdžiuose. 1962 m. vasario 10 d. byloje paskelbtas nuosprendis, kuriuo visi teisti asmenys pripažinti kaltais dėl valiutos operacijų taisyklių pažeidimo ir spekuliacijos valiutinėmis vertybėmis, keturiems jų (būtent tiems, kurie išvardyti AT Prezidiumo nutarime) paskirta mirties bausmė su turto konfiskacija, o kiti keturi nuteisti laisvės atėmimu su turto (ir (ar) valiutinių vertybių) konfiskavimu. Visi nuteistieji mirties bausme pateiktą LTSR AT Prezidiumui malonės prašymus, 1962 m. kovo 22 d. trijų nuteistųjų prašymai atmesti, o balandžio 2 d. jie buvo sušaudyti. 1962 m. birželio 9 d. patenkintas vienintelės mirties bausme nuteistos moters – Reznickajos malonės prašymas, pakeičiant mirties bausmę penkiolikos metų laisvės atėmimu su turto konfiskacija. Didžioji dalis bylos dokumentų (su retomis išimtimis), be kita ko, kaltinamoji išvada ir nuosprendis, surašyti rusų kalba.

Kauno valiutininkų byla pradėta šiek tiek vėliau, 1961 m. rugsėjo 9 d., ikiteisminį tardymą atliko sovietinės Lietuvos saugumas. 1962 m. birželio 14 d. surašyta kaltinamoji išvada (rusų kalba); teismo posėdžiai vyko Kaune nuo 1962 m. liepos 18 d. iki liepos 28 d. Posėdžiams pirmininkavo LTSR Aukščiausiojo Teismo teisėjas J. Misiūnas⁵⁵. Byloje teisti aštuoni žmonės – trys žydai (Moisiejus Cukermanas, Pesė Kocienė, Naftalis Slepakas), trys lietuviai (Jonas Jaškauskas, Antanas Šakalys, Vladas Mogila), viena totorė (Tamara Juškevičienė), vienas rusas (Vasilijus Agiejevas). 1961 m. liepos 28 d. paskelbtas nuosprendis (surašytas lietuviškai), kuriuo du kaltinamieji (Cukermanas ir Šakalys) nuteisti mirties bausme sušaudant⁵⁶. Abiejų nuteistųjų mirti malonės prašymai atmesti. Kitų asmenų atsakomybė diferencijuota, paskiriant jiems skirtingas bausmes⁵⁷.

2.3. Teisiamųjų asmenų veiksmų teisinis kvalifikavimas

Šio tyrimo kontekste asmenų veiksmų teisinis kvalifikavimas svarbus dviem aspektais: pirma, ar atitiko tuo metu galiojusius baudžiamuosius įstatymus mirties bausmės už prekybą valiutinėmis vertybėmis skyrimas (lyginant su nacių okupantų bylomis, kuriose mirties bausmės skyrimą reformuoti baudžiamieji įstatymai draudė); antra, ar byloje taikytų baudžiamųjų įstatymų turinys buvo aiškus ir ar buvo įmanoma prognozuoti, kaip teismai išaiškins baudžiamųjų įstatymų turinį.

⁵³ Ten pat, 17 t., 78 lapas.

⁵⁴ Tas pats teisėjas vadovavo ir vienam iš nacių kolaborantų procesui (Matiuko ir kt. byloje) 1962 m., kurioje visiems teisiamiesiems buvo pritaikyta mirties bausmė sušaudant.

⁵⁵ Teisėjas J. Misiūnas vadovavo vieno iš policijos bataliono dalyvio J. Stankaičio teismo procesui ir jo nenu teisė mirties bausme, paskirdamas laisvės atėmimo bausmę, nors visi kiti asmenys, teisti pagrindinėje byloje, iš kurios Stankaičio byla buvo išskirta, buvo nuteisti sušaudyti.

⁵⁶ Cukermanas nuteistas pagal 1961 m. liepos 1 d. TSRS AT Prezidiumo įsaką, Šakalys – pagal 1961 m. LTSR BK 87 str. 2 d.

⁵⁷ Jaškauskas nuteistas 15 m. laisvės atėmimo (prokurorai prašė skirti jam mirties bausmę), Juškevičienė – 7 m. laisvės atėmimo su turto konfiskacija, Kocienė – 6 m. su valiutinių vertybių konfiskacija, Slopak – 3 m. laisvės atėmimo, konfiskuojant vertybes, Agiejevas – 5 m. laisvės atėmimo, jį atidedant, be turto konfiskacijos, Mogil – 3 m. kolonijos, be turto konfiskacijos.

Minėta, kad tiriamų procesų metu galiojusiuose sovietiniuose baudžiamuosiuose įstatymuose tiesiogiai buvo įtvirtintas draudimas baudžiamąją atsakomybę griežtinančius įstatymus taikyti veikoms, padarytoms iki šių įstatymų įsigaliojimo. Taip pat buvo nurodyta, kad mirties bausmė už valiutinių operacijų taisyklių pažeidimus ir spekuliaciją valiuta Sovietų Sąjungoje buvo įvesta tik nuo 1961 m. liepos 1 dienos. Pagal kaltinamąją išvadą ir nuosprendį, byloje vertinti mirties bausmė nuteistųjų Reznickio, Reznickajos, Kaminero F., Rabinovičiaus veiksmai, jiems perpardavinėjant užsienio valiutą ir kitas vertybes, atlikti ne anksčiau kaip 1955 m. ir ne vėliau kaip 1961 m. sausio mėn.⁵⁸ Taigi visų jų veiksmai, pripažinti šioje byloje nusikalstamais, buvo atlikti iki 1961 m. liepos 1 d. – iki mirties bausmės kaip sankcijos už tokį nusikaltimą įvedimo. Tačiau tiriamoje Vilniaus valiutininkų byloje 1962 m. vasario 10 d. byloje nuosprendžiu keturi teisiamieji nuteisti mirties bausmė sušaudant, su turto konfiskacija⁵⁹. Susiduriame su sugriežtintos baudžiamosios atsakomybės pritaikymo į praeitį atveju, kuris pagal reformuotą sovietinę baudžiamąją teisę laikytinas neteisėtu. Taigi sprendžiant bylą buvo pažeistas reformuotuose sovietiniuose baudžiamuosiuose įstatymuose tiesiogiai įtvirtintas draudimas retroaktyviai taikyti griežtesnę atsakomybę numatančius baudžiamuosius įstatymus. Prielaidas taip nuspręsti teismas, tikėtina, matė jau minėtame 1961 m. spalio 20 d. TSRS AT Prezidiumo nutarime, kuriame, dar iki 1962 m. lapkričio 30 d. kaltinamosios išvados surašymo ir iki bylos nagrinėjimo teisme pradžios, tardymo organams leista pateikti kaltinimus keturiems nutarime išvardytiems asmenims pagal pačią griežčiausią, 1961 m. liepos 1 d., įstatymo už valstybinius nusikaltimus redakciją, įvedusią už tokį nusikaltimą mirties bausmę, o teismui leista taikyti šia redakcija nustatytą sankciją, jeigu teismas, išnagrinėjęs bylą, nuspręstų, kad tai būtina⁶⁰. Šis dokumentas leidžia susieti Vilniaus valiutininkų bylą su minėtais 1962 m.ų nacių kolaborantų procesais, kuriuose, remiantis panašiu sovietinės valdžios priimtu individualiu, konkrečiam atvejui skirtu, konkrečius žmones įvardijančiu teisės aktu, buvo pažeista kita baudžiamuosiuose įstatymuose tiesiogiai įtvirtinta imperatyvi nuostata, draudžianti skirti mirties bausmę asmenims, jeigu po nusikaltimo padarymo praėjo daugiau negu 15 metų. Įvertinus sovietinių teismų ir teisėjų, priklausomų nuo sovietinio režimo, veikimo specifiką⁶¹, tokį veikimo modelį (kai dar iki kaltinamosios išvados surašymo ir bylos nagrinėjimo teisme pradžios į bylą pateikiamas saugumo organų iniciatyva atsiradęs TSRS AT Prezidiumo nutarimas) galima traktuoti kaip teismui pateiktą nurodymą, kuo turėtų pasibaigti byla šių (nutarime išvardytų) asmenų atžvilgiu (nepaisant to, kad baudžiamieji įstatymai, numatę mirties bausmę, į praeitį negalėjo būti taikomi nei pagal baudžiamuosius įstatymus, nei pagal juos aiškinančią autoritetinę teisės doktriną)⁶².

⁵⁸ Pagal bylos duomenis, būtent tuo laiku Reznickaja ir Reznickis ir buvo sulaikyti.

⁵⁹ Kaip buvo nurodyta, vėliau Reznickajai suteikiama malonė, pakeičiant mirties bausmę laisvės atėmimu.

⁶⁰ Vienoje iš asmeninių (neteisminių) teisiamųjų bylų yra šio dokumento projektas, ir tai leidžia daryti išvadą, kad sovietinio saugumo organai galėjo inicijuoti tokio dokumento priėmimą bylose, kuriomis buvo siekiama ne tik teisinių (ar net neteisinių), bet politinių tikslų. Galima įtarti, kad būtent šiuos keturis dokumento projekte išvardytus asmenis buvo jau iš anksto numatyta nuteisti mirties bausmė. Beje, TSRS AT Prezidiumo nutarimo tekstas skyrėsi nuo analogiško Prezidiumo nutarimo, rasto 1962 m. vadinamosiose žydšaudžių bylose – valiutos spekuliantų byloje leidimas taikyti 1961 m. liepos 1 d. įstatymo redakciją adresuotas ne tik teismui, bet ir tardymo institucijoms.

⁶¹ SAGATIENE, Dovilė (2013). *Sovietiniai bendrosios kompetencijos teismai Lietuvoje 1940–1941 ir 1944–1953 metais*. Daktaro disertacija; LASTAUSKIENĖ, Giedrė (2025). Nacistinės Vokietijos kolaborantų bylos sovietinėje Lietuvoje – atvejų analizė. *Teisė*, 135, 33–58.

⁶² Sistemškai vertinant darytus atskirus tyrimus (SIMKIN, Lev (2013). *Death Sentence Despite the Law: A Secret 1962 Crimes-against-Humanity Trial in Kiev. Holocaust and Genocide Studies*, 27(2), 299–312; LASTAUSKIENĖ, Giedrė (2025). Nacistinės Vokietijos kolaborantų bylos sovietinėje Lietuvoje – atvejų analizė. *Teisė*, 135, 33–58) ir siejant juos su Vilniaus valiutininkų bylos medžiaga, yra pagrindo teigti, kad tokio dokumento (TSRS AT Prezidiumo nutarimo) atsiradimas baudžiamojoje byloje yra indikacija, kad toje byloje bus daroma *ad hoc* išimtis iš bendrojo teisinio reguliavimo.

Kitas aspektas, kurį svarbu įvertinti, – ar baudžiamieji įstatymai, numatantys baudžiamąją atsakomybę už valiutos taisyklių pažeidimus ir spekuliaciją valiuta, buvo aiškaus turinio – ypač tuo atveju, jei inkriminuojamos sunkinančios aplinkybės, kurioms esant grėsė drastiškos sankcijos, net ir mirties bausmė. Kaip jau buvo nurodyta, byloje pritaikyto straipsnio dispozicijos ir sankcijos keitėsi – plečiant dispoziciją ir griežtinant sankcijas. Viena vertus, pozityviai vertintinas faktas, kad nuo 1961 m. kovo 21 d. TSRS AT Prezidiumo įsako įsigaliojimo Įstatyme dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus pradėta diferencijuoti baudžiamąją atsakomybę už valiutinių vertybių pardavinėjimą, numatant griežtesnę sankciją už kvalifikuotą spekuliaciją valiutinėmis vertybėmis – sunkesnę nusikaltimą (kaip buvo nurodyta, griežtesnė atsakomybė buvo numatyta už spekuliaciją valiutinėmis vertybėmis versliškai ar stambiu mastu, ar kai tokią veiką padaro anksčiau už tai baustas asmuo, ir būtent už tokius veiksmus nuo 1961 m. liepos 1 d. grėsė mirties bausmė). Antra vertus, pažymėtina, kad baudžiamieji įstatymai neapibrėžė nei versliško, nei didelio masto kategorijų turinio ir nepaaiškino, pagal kokias taisykles nustatomas veikos pakartotinumai. Po reformos galiojusius baudžiamuosius įstatymus ir jų taikymą teismuose apibendrinančioje autoritetingoje sovietinio teisės mokslo doktrinoje paaiškinta, kad versliško požymis reiškia, jog spekuliuojantis valiutinėmis vertybėmis asmuo iš šios veiklos gauna visas arba didžiąją dalį pajamų, o stambus mastas nėra paaiškintas net ir doktrinoje, apsiribojant nuoroda, kad stambus mastas nustatomas įvertinus bendrą operacijų ir vertybių skaičių ir gauto pelno dydį⁶³. Taigi spręsti, ar asmens spekuliacija valiutinėmis vertybėmis buvo vykdyta stambiu mastu, ar ne, buvo palikta išimtinai iš pradžių tardytojo, o vėliau teismo nuožiūrai. Kai kurie Vilniaus valiutininkų bylose teisiamuosius gynę advokatai prašė perkvalifikuoti jų ginamųjų veiksmus iš Įstatymo dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus 25 straipsnio 2 dalies (numatančios mirties bausmę) į to paties straipsnį 1 dalį (kuriame mirties bausmė nebuvo numatyta). Tačiau jų prašymai nebuvo išklausyti – tenka konstatuoti, kad nesant apibrėžimo, kokio dydžio iš tokios veiklos gautos pajamos jau reiškia stambų mastą, argumentuoti dėl neteisingo teisinio kvalifikavimo faktiškai nėra įmanoma. Todėl darytina išvada, kad tiriamuose valiutininkų procesuose pritaikytas baudžiamasis įstatymas, nulėmęs teisiamųjų sušaudymą, stokojo turinio apibrėžtumo.

2.4. Kitų bylos duomenų ir procesinių dokumentų vertinimas

Vertinant spekuliaciją valiuta ir valiutinėmis vertybėmis apkaltintų asmenų teisę į gynybą valiutininkų bylose, reikia pažymėti, kad nuo pat kaltinamosios išvados surašymo visi kaltinti asmenys turėjo galimybę pasitelkti advokatus – tiek iki bylos nagrinėjimo teisme, tiek ir teismo posėdžių metu. Daliai asmenų gynėjus parinko valstybė, bet tie, kurie pageidavo, gynėjus pasirinko patys⁶⁴ – beje, Vilniaus byloje du teisiamieji pasirinko advokatus ne iš Lietuvos, bet iš kitų sovietinių respublikų advokatų – iš Rygos ir Maskvos⁶⁵.

Vertinant bylose esamą medžiagą, pažymėtina, kad didelė dalis valiutininkų bylų duomenų susijusi su kratomis, kurių metu paimta užsienio valiuta, auksinės carinės Rusijos monetos, juvelyrikos dirbiniai

⁶³ BELIAJEV, Nikolaj (red.) (1973). *Kurs sovetskogo ugolovnojo prava*. 3 t. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, p. 313.

⁶⁴ Reznickajos ir kt. byloje du advokatai paskirti valstybės, likusiems advokatai atstovavo sutarties pagrindu.

⁶⁵ Beje, būtent advokatai iš kitų sovietinių respublikų byloje ir veikė aktyviausiai: teisiamojo Vidri advokatas Rybalkinas prašė ginamąjį išteisinti; Rabinovičiaus advokatas Treskunovas prašė perkvalifikuoti jo veiksmus pagal Įstatymo už valstybinius nusikaltimus 25 straipsnio 1 dalį, pagal kurią nenumatyta mirties bausmė. Advokatai iš Lietuvos daugiausia prašė taikyti LTSR BPK 45 str. ir skirti švelnesnę bausmę negu įstatyme numatyta. Beje, 1965 m. kovo 21 d. prokuroras pateikė išvadą dėl Reznickajos skundo, kuriame advokatas naudojo argumentą, kad 1961 m. liepos 1 d. įsakas jai negalėjo būti taikomas; prokuroras nurodė, kad taikyti praeičiai įsaką pakeistą įstatymą leista byloje esančiame TSRS AT Prezidiumo nutarime; su tokia išvada sutiko sovietų Lietuvos generalinis prokuroras, ją patvirtindamas.

ir kitos vertybės. Jeigu byloje pateikti tikslūs duomenys, kratų metu paimta nemažai turto, kurio sudėtis ir vertė, įvertinus žemą eilinių Sovietų Sąjungos žmonių pragyvenimo lygį, atrodo įspūdingai, nors nė iš tolo neprilygsta viešuose šaltiniuose aprašytam surastam Maskvos „valiutos karalių“ turtui (yra pagrindo šiais duomenimis tikėti, nes nė vienas Vilniaus ar Kauno bylų teisiamasis nekvestionavo kratų metu paimtų vertybių sąrašo ar kiekio). Veiksmų sekai atkurti buvo remtasi liudininkų, daugiausia – kaltinamų ir (ar) teisiamų (teistų) kitose panašiose bylose, paaiškinimais⁶⁶. Iš esmės, patys teisiamieji neneigė fakto, kad prekiaavo valiuta ar kitokiomis vertybėmis, ir ginčijo tik pavienius epizodus (išskyrus vieną teisiamąjį – Vidri, kuris neigė bet kokius jam skirtus kaltinimus), arba nurodė, kad nesuprato, jog elgiasi netinkamai.

Yra pagrindo teigti (pagal bylos dokumentus), kad byloje bausmės teistiems asmenims buvo individualizuotos, atsižvelgiant į valiutos ar kitų vertybių pardavinėjimo mastą, griežčiausią bausmę paskiriant daugiausia sandorių įvykdžiusiems ir daugiausia pajamų iš to gavusiems asmenims. Vilniaus valiutininkų byloje teismas skyrė mirties bausmę visiems teisiamiesiems, kuriems tokia bausmę siūlė prokuroras, bet kai kuriems teisiamiesiems teismas skyrė švelnesnes bausmes, negu prokuroras prašė (pvz., Zasiomovič prokuroras siūlė 8 metų laisvės atėmimą, o teismas skyrė 6 metus)⁶⁷.

Kaip jau buvo nurodyta, istorikų darbuose pateikiami samprotavimai, kad valiutininkų bylos nušvietimui spaudoje būdingas subtiliai paslėptas antisemitizmas. Todėl įdomu ištirti, ar bylos duomenyse yra kažkokių būdu eksploatuojamas teisiamųjų buvus žydų tautybės aspektas. Kaip jau buvo minėta, Vilniaus byla yra vienintelė iš trijų tuo metu Lietuvoje nagrinėtų valiutininkų bylų, kurioje visi teistieji asmenys buvo žydai. Tyrimo kontekste reikia pažymėti, kad procesiniuose dokumentuose, kaip tuo metu procese buvo įprasta, tautybė yra nurodyta prie bendrosios teisiamųjų charakteristikos (gimimo datos, socialinės kilmės, išsilavinimo ir kt.), tačiau nei nagrinėjant bylą teisme, nei argumentuojant nuosprendį, teisiamųjų tautybė neakcentuota. Taip pat reikia pabrėžti, kad žydo tautybę ir iš to kylančias sąsajas viešino kai kurie teisiamieji – pavyzdžiui, Vilniaus valiutininkų byloje teisiamoji Zasiomoviš prašė atsižvelgti, kad ji yra labai nukentėjusi karo metu, nes buvo nužudyti visi jos artimieji, o ji pati uždaryta į koncentracijos stovyklą; teisiamasis Reznickis nurodė, kad karo metu buvo laikomas gete; Reznickaja paaiškino, kad 1941 m. naciai sušaudė jos artimuosius ir kad ji kankinosi gete. Kauno valiutininkų byloje žydų tautybės teisiamasis Slepakas teigė, kad brangenybės, su kuriomis buvo su laikytas, buvo brolio ir kad jas kartu su broliu buvo užkasę, prieš uždaranč juodu į getą; Cukermanas aiškino, kad Antrojo pasaulinio karo metu iš sesers gavo 3600 dolerių, kad atiduotų juos vokiečių kareiviui už sesers išleidimą iš geto, tačiau nurodė juos pasilikęs, o seseriai pamelavo, kad atidavė. Sąsają su žydų gyvenimo sovietų okupuotoje Lietuvoje turinčia aplinkybe laikytinas faktas, kad abu Reznickiai 1946 m. buvo nuteisti realiomis laisvės atėmimo bausmėmis už bandymą neteisėtai kirsti Sovietų Sąjungos valstybinę sieną (tai patvirtina žydams būdingas pastangas bet kokiomis priemonėmis išvykti iš Sovietų Sąjungos). Taip pat reikia atkreipti dėmesį, kad net keli teisiamieji gaudavo iš užsienyje gyvenančių artimųjų siuntas, kaip antai Zasiomovič, Cukermanas, kas galėjo sukurti jiems prielaidas prekiauti, ypač dėl to, kad valstybėje buvo didelis prekių stygius. Pastebėtina ir tai, kad byloje pagal pavardę bent vienas iš teisiamųjų advokatų galėjo būti žydas (vieno gynėjo pavardė buvo Izrael), ir tai atitiktų Sovietų Sąjungoje dažnai taikytą propagandai patogią schemą, kai su sovietiniu

⁶⁶ Įdomu pažymėti, kad 1962 m. liepos 23 d., jau po Reznickajos malonės prašymo patenkinimo, ji buvo apklausta kaip svarbi liudininkė Kauno valiutininkų byloje.

⁶⁷ Beje, Kauno valiutininkų byloje teismas skyrė mirties bausmę teisiamajam Šakaliui, nors prokuroras jam siūlė 15 metų laisvės atėmimo bausmę, o teisiamajam Jaškauskui skyrė 15 metų laisvės atėmimo bausmę, nors prokuroras siūlė skirti mirties bausmę.

režimu bendradarbiaujantys žydai būdavo pasitelkiami viešai neigti, kad vienas ar kitas veiksmas žydų atžvilgiu galėtų būti laikomas antisemitizmu⁶⁸.

Įvertinus teisiamuosius pagal pirmiau minėtus požymius, charakterizuojančius to laikotarpio žydų tautybės asmenis tuometinėje Lietuvoje, pastebėtina, kad iš aštuonių teisiamųjų Vilniaus byloje du turėjo vidurinį išsilavinimą, du buvo baigę aštuonias klases, vienas – šešias, likę trys buvo žemiausio išsilavinimo. Vienas iš teisiamųjų buvo Komunistų partijos (jį sulaikius, buvo pašalintas) narys. Septyni iš teisiamųjų gyveno dideliuose miestuose (Maskvoje, Vilniuje, Rygoje), kas buvo būdinga žydų bendruomenei Lietuvoje, ir tik viena teisiamoji mažesniame – Telšiuose. Nė vienas iš jų neužėmė jokių vadovaujančių pozicijų ir arba niekur nedirbo, arba fragmentiškai (o gal ir fiktyviai – „dėl akių“, nes pajamų gaudavo iš kito šaltinio) užsiėmė kirpėjo, siuvėjo ar kažkokiais kitokiais amatais. Ar šie asmenys laikėsi judaizmo tradicijų, iš bylos duomenų nustatyti nėra įmanoma⁶⁹.

Apibūdinant bylos nuosprendžio stilių ir retoriką ir lyginant su 1962 m. nagrinėtų nacių kolaborantų bylų nuosprendžius, kuriuose gausu emocijų intarpų ir pasakymų, nebūdingų teisiniais dokumentais⁷⁰, Vilniaus ir Kauno valiutininkų bylos nuosprendžiai surašyti gana įprasta, formalia teisine kalba, nevartojant nuosprendžiui nebūdingų publicistinių intarpų ir posakių.

Vietoje pabaigos

Vilniaus valiutininkų byloje buvo padarytas baudžiamųjų įstatymų pažeidimas, nubaudžiant dalį teistų asmenų mirties bausme, kurios vertinamų veiksmų atlikimo metu sovietinės baudžiamosios teisės sistemoje nebuvo. Panašus pažeidimas fiksuotas ir 1962 m. nacių kolaborantų bylose, kai mirties bausmė pritaikyta asmenims, teismui nesilaikant teisinio imperatyvo, kad po nusikaltimo praėjus daugiau negu 15 metų skirti mirties bausmę draudžiama. Ir nacių kolaborantų, ir valiutininkų bylose teisiamųjų sušaudymą lėmė bylose sovietinio saugumo iniciatyva atsiradę TSRS AT Prezidiumo nutarimai su kai kurių teisiamųjų pavardėmis. Išanalizavus bylų medžiagą, susidaro įspūdis, kad teisėjai, vadovavę bylų nagrinėjimui, nesijautė veikią *contra legem* – labiau atrodo, kad jie buvo linkę manyti, jog politinės institucijos gali nustatyti išimtis *ad hoc* iš bendrųjų teisinių taisyklių, nors nei įstatymai, nei sovietinės teisės doktrina tokių išimčių galimybės nenumatė. Tirti sovietiniai procesai grąžina mus prie vieno iš svarbiausių teisės filosofijos klausimų: tai kur gi slypi teisės esmė – įstatymų tekstuose ar įvairiuose jų veikimo kontekstuose? Yra pagrindo teigti, kad aukštesnė teisė bylas nagrinėjusiems teisėjams buvo politinė sovietinio režimo valia, o ne bendrosios teisinės taisyklės.

Išvados

1. Vertinant valiutininkų bylų socialinį kontekstą, pažymėtina, kad nuo 1953 m. (Stalino mirties) žydų gyvenimo sąlygos sovietų okupuotoje Lietuvoje gerėjo (palyginti su 1948–1953 m. laikotarpiu), bet valiutininkų bylų tyrimo ir nagrinėjimo teisme metu tuometėje Lietuvoje buvo išlikę ir valstybės vykdomo, ir visuomenėje egzistuojančio antisemitizmo požymių.

⁶⁸ 1962 m. birželio mėnesį „The New York Times“ išspausdintas interviu su žydų tautybės „Tiesos“ vyriausiuoju redaktoriumi G. Zimanu, kuriame jis kategoriškai neigė antisemitinį Vilniaus valiutininkų bylos pobūdį (STONČIUS, Justas (2022). *Neapykantos ribos. Antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, p. 246.

⁶⁹ Kauno valiutininkų byloje teisiamieji žydai panašaus gyvenimo būdo, bet jų išsilavinimas dar žemesnis – du baigę keturias klases, vienas – savamokslis.

⁷⁰ LASTAUSKIENĖ, Giedrė (2025). Nacistinės Vokietijos kolaborantų bylos sovietinėje Lietuvoje – atvejų analizė. *Teisė*, 135, p. 33–58.

2. Vilniaus valiutininkų byloje teistiems asmenims pritaikyta mirties bausmė prieštaravo tuo metu galiojusiems baudžiamiesiems įstatymams, tiesiogiai draudusiems retroaktyviai taikyti baudžiamąją atsakomybę griežtinančius įstatymus. Šiuo aspektu Vilniaus valiutininkų byloje teisinis kvalifikavimas vyko pagal tokią pat schemą, kuri buvo pritaikyta 1962 m. nacių kolaborantų procesuose, į bylą saugumo organų iniciatyva pateikiant TSRS AT Prezidiumo nutarimus, priimtus dar iki bylą nagrinėjimo teismuose pradžios, kuriuose leista nesilaikyti bendrųjų baudžiamųjų įstatymų reikalavimų konkrečių išvardytų asmenų atžvilgiu. Taip pat pažymėtina, kad baudžiamojo įstatymo straipsnis dėl baudžiamosios atsakomybės už spekuliaciją valiutinėmis vertybėmis versliškai arba stambiu mastu arba kai tokia veika padaroma pakartotinai, apibrėžtas neaiškiai, nustatyti šiuos kvalifikuojančius požymius, galinčius lemti mirties bausmės pritaikymą, buvo palikta tardytojui ir (ar) teismui.
3. Remiantis bylos dokumentais nėra pagrindo teigti, kad ikiteisminio tyrimo ar bylos nagrinėjimo metu teisiamųjų žydų tautybė galėjo būti baudžiamosios bylos pradėjimą ar teisinį vertinimą lemianti aplinkybė. Iš bylos duomenų matoma, kad teisti asmenys siekė pasinaudoti sudėtingais išgyvenimais, patirtais nacių okupacijos metu, bet bylą nagrinėję teismai į tokias aplinkybes neatsižvelgė.

Literatūra

Teisės aktai

- RTFSR baudžiamasis kodeksas, veikias Lietuvos TSR teritorijoje. Oficialus tekstas su pakeitimais 1951 m. liepos 1 d. (1951). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- 1958 m. gruodžio 25 d. Įstatymas dėl TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų baudžiamųjų įstatymų pagrindų patvirtinimo (1959). *TSRS Aukščiausiosios Tarybos žinios*, 1959, nr. 1.
- Zakon ot 25 dekabrya 1958 goda ob ugovnoy otvetstvennosti za gosudarstvennye prestupleniya (1959). *Vedomosti Verkhovnogo Soveta Soyuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik*, nr. 1.
- Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1961). *Vedomosti Verkhovnogo Soveta Soyuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik*, 1961, nr. 27.
- Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas (1961). *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 18–147.

Specialioji literatūra

- APANAIVIČIUS, Martynas; KLIMKA, Alfonsas; MISIŪNAS, Jonas (1972). *Tarybinė baudžiamoji teisė*. Vilnius: Mintis.
- ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera.
- BARNAI, Samuel ir kt. (2012). *Lietuvos žydai*. Istorinė studija. Vilnius: Baltos lankos.
- BELIAJEV, Nikolaj (red.) (1968). *Kurs sovetskogo ugovnogo prava*. 1 t. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.
- BELIAJEV, Nikolaj (red.) (1973). *Kurs sovetskogo ugovnogo prava*. 3 t. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.
- EIDINTAS, Alfonsas (2001). *Lietuvos žydų žudynių byla*. Vilnius: Vaga.
- EIDINTAS, Alfonsas (2002). *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius: Vaga.
- GELEŽEVIČIUS, Rimgaudas (2003). *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę*. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras.
- GRUDZIŃSKA-GROSS, Irena; GROSS, Jan Tomasz (2011). *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*. Kraków: Znak.
- HILBERG, Raul (1999). *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai: žydų tragedija, 1933–1945*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KADŽIULIS, Algirdas (1963). *Kaltina nužudytieji*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- LASTAUSKIENĖ, Giedrė (2025). Nacistinės Vokietijos kolaborantų bylos sovietinėje Lietuvoje – atvejų analizė. *Teisė*, 135, 33–58. <https://doi.org/10.15388/Teise.2025.135.2>
- PIONTKOVSKIJ, Andrej; MIENŠAGIN, Vladimir (1955). *Kurs sovetskogo ugovnogo prava*, t. 1. Moskva: Gosiurizdat.

- PIONTKOVSKIJ, Andrej; MIENŠAGIN, Vladimir (1959). *Kurs sovetskogo ugolovno go prava*, t. 2. Moskva: Gosiurizdat.
- SAGATIENE, Dovilė (2013). *Sovietiniai bendrosios kompetencijos teismai Lietuvoje 1940–1941 ir 1944–1953 metais*. Daktaro disertacija.
- SIMKIN, Lev (2013). Death Sentence Despite the Law: A Secret 1962 Crimes-against-Humanity Trial in Kiev. *Holocaust and Genocide Studies*, 27, 2, 299–312.
- SLEZKINE, Yuri (2010). *Žydų šimtmetis*. Vilnius: Tyto alba.
- SNYDER, Timothy (2019). *Juodžemis: Holokaustas kaip istorija ir perspėjimas*. Vilnius: Jotema.
- STONČIUS, Justas (2022). *Neapykantos ribos. Antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- STONČIUS, Justas (2013). „Valiutininkų byla“ (1961–1963 m.): latentinio antisemitizmo atvejis Lietuvos SSR? *Istorija*, 1, 39–47.
- ŠEPETYS, Nerijus (2023). *Holokausto postsekuliarumas. Tarp kritikos ir supratimo*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- ŠVEDAS, Aurimas (2019). *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*. Vilnius: Aukso žuvys.

Kiti šaltiniai

- Matiuko Prano ir kitų baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas, fondas K.-1, apyrašas 58, byla 47337/3.
- Impulevičiaus Prano ir kitų baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas, fondas K.-1, apyrašas 58, byla 47386/3.
- Reznickaja Basios ir kitų baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas, fondas K.-1, apyrašas 58, byla 47300/3.
- Cukermano Moiesiejaus ir kitų baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas, fondas K.-1, apyrašas 58, byla 47338/3.
- Delo valiutčikov – Svintsovaya otdepeľ 61-go* [interaktyvus]. <https://www.youtube.com/watch?v=p-qsg581d7I>.

Giedrė Lastauskienė yra Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Viešosios teisės katedros docentė, socialinių mokslų daktarė, Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo teisėja. Pagrindinės mokslinių interesų sritys – teisės teorija, teisės filosofija, teisėkūra, teisinė etika.

Giedrė Lastauskienė is an Associate Professor at the Department of Public Law, Vilnius University Faculty of Law. Giedrė Lastauskienė is Doctor of Social Sciences. She serves as a judge of the Constitutional Court of the Republic of Lithuania. The main areas of her scientific interests include legal theory, philosophy of law, legislation, and legal ethics.